

शहद रुपाली

संस्थापक एवं संरक्षक डॉ. महेन्द्र भानावत

विचार एवं जनसंवाद का पाठ्यिक

वर्ष 6

अंक 23

उदयपुर बुधवार 15 दिसंबर 2021

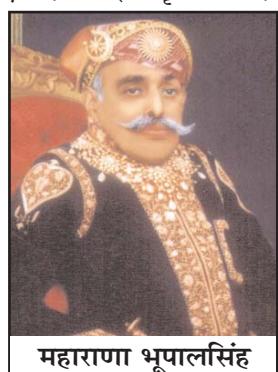
पेज 8

मूल्य 5 रु.

मेवाड़ में लोकगीतों की पहली ग्रामोफोन रिकॉर्ड

मेवाड़ में पहलीबार ग्रामोफोन रिकॉर्ड महाराणा भूपालसिंहजी द्वारा बनवाई गई। उन्होंने कई उत्कृष्ट कलाकार एवं कलावंत तैयार किए। इसके लिए नावघाट की गायिकाओं का चयन किया गया। लगभग एक माह तक कभी गुलाबबाग, कभी समोरबाग तो कभी सहेलियों की बाड़ी में रिहर्सल की गई। गाने वाली बाइयों में लच्छुबाई, कजोड़ीबाई, जसोदाबाई, देऊबाई, भूरीबाई, रतनप्रभा, मोड़ीबाई, गोपीबाई, फत्तीबाई सबकी परीक्षा ली गई।

उदयपुर में पहलीबार ग्रामोफोन रिकॉर्ड महाराणा भूपालसिंहजी द्वारा बनवाई गई। इसके लिए उन्होंने कई उत्कृष्ट कलाकार एवं कलावंत तैयार किए। उनकी पत्नी बड़थकुंवरी भी बड़ी सरल स्वभाव की धर्मनिष्ठ महिला थीं जिन्होंने पणिहारी, जला, घूमर, कांगसिया जैसे बहुप्रसिद्ध लोकगीतों की तर्जों पर कई भावनाओं की रचना की। इन्हीं भावनाओं का एक संग्रह 'श्री माताजी रा गीत व श्री हूंजुर की भावना' नाम से प्रकाशित हुआ। इसमें उनकी लिखी 95 भावनाओं का संग्रह है। स्वर माधुर्य की दृष्टि से मेवाड़ के सभी ठिकानों में ये भावनाएं महिलाओं की कथहार बर्नी।

महाराणा भूपालसिंह

इन्हीं भावनाओं की लोकप्रियता से प्रभावित होकर महाराणा भूपालसिंहजी ने इनके ग्रामोफोन रिकॉर्ड तैयार करवाए। इसके लिए नावघाट की गायिकाओं का चयन किया गया। लगभग एक माह तक कभी गुलाबबाग, कभी समोरबाग तो कभी सहेलियों की बाड़ी में रिहर्सल की गई।

फत्तीबाई

इस कार्य के लिए दरबार की ओर से नंदलाल भंडारी, मेघराज धार्वाई, ब्रजलाल जेठी तथा गमरसिंह चौहान मुकरर किए गए। एक माथुर साहब थे जो लोक संगीत की गायिकी के अच्छे जानकार थे। वे सब समझते थे। गाने वाली बाइयों में लच्छुबाई, कजोड़ीबाई, जसोदाबाई, देऊबाई, भूरीबाई, रतनप्रभा, मोड़ीबाई, गोपीबाई, फत्तीबाई सबकी परीक्षा ली गई। माथुर साहब इन्हें लेकर मुम्बई गए। वहाँ आर्य निवास होटल में ठहरे। एक माह रुकना हुआ और आठ दिन रिहर्सल की। शेष दिन रिकॉर्डिंग चली और ग्रामोफोन रिकॉर्ड तैयार हुई।

फत्तीबाई (80) ने बताया कि ग्रामोफोन रिकॉर्ड की निर्माता नेशनल ग्रामोफोन रिकॉर्ड मेन्युफेक्चरिंग कम्पनी लिमिटेड थी जबकि सेल प्रोप्राइटर उदयपुर के भटनागर ब्रदर्स थे। इस कम्पनी द्वारा 22 भावना की कुल 11 रिकॉर्ड भरी गई। रिकॉर्ड पर कहीं उदयपुर पार्टी तो कहीं मिसेज फत्ती लिखा हुआ मिलता है।

रतनप्रभा

फत्तीबाई उस दौर को याद करती हैं तो गौरवान्वित होती कहती हैं- 'राणीजीसा की लिखीं और उनकी प्रेरणा से ये रिकॉर्ड तैयार की गई। वे मुझे रामप्यारीबाई कह कर बुलाती थीं। अकेली गाने वाली केवल मैं ही थी। समूह में भी प्रमुख स्वर मेरा रहता। जसोदा एवं देऊबाई सहायक स्वर के रूप में टेक को उठाती।

फत्तीबाई ने बताया कि पहली बार तीनों की साथ रिकॉर्ड भरते-भरते चूड़ी फट गई। इसकी सूचना दरबार को दी गई तो आदेश हुआ कि जिसकी आवाज अच्छी हो उसकी रिकॉर्ड भरी जाए। ऐसा ही हुआ। फत्तीबाई राजस्थानी माण्ड गाने की भी समर्थ गायिका रहीं। वह राजदरबार में ही नहीं, ठिकानों में भी सम्मान के साथ बुलाई जाती थी। उनकी दादी उम्मेदबाई

ढोलक बजाती थी। पिता कजोड़जी हारमोनियम बजाते थे। पूर्व महाराणा फतहसिंहजी ने उनके लिए दिल्ली से हारमोनियम मंगवाया था जो पहला बाजा था।

फत्तीबाई द्वारा गाई गई भावनाओं में मुख्य भावना थी- (1) रघुवंश जहाँ में चमक रहा है (2) हिन्दवाणी सूरज घणा नोखीला हो (3) महाने म्हारा प्राणपति लागो प्यारा (4) पेच्चाँ सोहे हो अन्दाता (5) जग के पालनहार (6) प्रजापाल पृथीपाल।

उदयपुर-पार्टी के नाम से रिकॉर्ड की गई भावना में मुख्य थीं (1) घणा ने रूफाला हिन्दूपत राजा (2) मेवाड़ अन्दाता मेरे प्राण के प्यारे (3) कई न माँगू हो आवरीमाताजी (4) बना सा हस्ती तो कजली देश रो (5) आप अमर तपो हिन्दुआ सूरज (6) लगन लिखावत मोरे मेल पथारो (7) शम्भुजी मूँ हो तो राज रा दरसन। ये भावनाएं संवत् 2001 में भरी गई।

इसके बाद एचएमवी द्वारा तवा रिकॉर्ड बने। उसमें उदयपुर की गायिका मोहिनी के कांगसिया, मोगरा गीत रिकॉर्ड किये गये। डॉ. श्रीकृष्ण 'जुग्नू' ने बताया कि ये रिकॉर्ड मारवाड़ी कम्पनी दुर्गासिंह एण्ड संस जोधपुर द्वारा जारी की गई। आगे जाकर उदयपुर के ही पन्नालाल 'पीयूष' ने एक रिकॉर्ड कम्पनी बना कर उन्होंने स्वयं अपने द्वारा गाये गीतों की रिकॉर्ड तैयार करवाई। पणिहारी उनका सर्वाधिक लोकप्रिय लोकगीत था। पीयूषजी आर्य समाज के समर्पित कार्यकर्ता थे। इनसे मैंने उनके अशोकनगर स्थित निवास पर एकाधिक बार घेंट की।

फत्तीबाई ने बताया कि महाराणा फतहसिंहजी बड़े स्वाभिमानी थे। अंग्रेजों से सदा दूर रहते थे। दिल्ली में जब दरबार लगा तब उन्होंने लूप (नमक) पी लिया जिससे बनावटी दस्त के शिकार हो गए। फलस्वरूप वे दिल्ली नहीं गए और उनकी कुर्सी खाली रही। यही बात मुझे छींपों का आकोला निवासी योगीराज गोपीलालजी चौहान ने कही।

कजोड़जी इन महाराणा के खास मर्जीदान थे। कजोड़जी ही नहीं, इनके पूर्वजों ने भी महाराणा के साथ रहकर अपनी पूरी स्वामिभवित दिखाई। महाराणा अरसीसिंह के साथ सेवाजी ने रणबाज के रूप में युद्ध कर अमरगढ़ के पास सुई गांव में बीर गति प्राप्त की और जुझार कहलाए। इस पर महाराणा ने उनको जहाजपुर के

पास छोटी भरणी गांव बख्शीश में दिया। अरसीसिंह के बाद महाराणा भीमसिंह हुए जिन्होंने सेवाजी के वंशधर को सम्मानसूचक चांदी का गोटा बख्शा जिससे ये गोटेदार कहलाए। शीशम की लकड़ी का यह गोटा चांदी की जड़ी से शोभित शेरमुखी था। इस सम्बन्ध में यह

कैवत भी प्रचलित है- 'भीम अन्दाता गोटा बगस्यो।' यही नहीं, उन्हें दुवायता की पदवी भी मिली और गणगौर आदि विशिष्ट सवारियों तथा लवाजिमों में दोहे देने का सम्मानजनक हक मिला।

फत्तीबाई के पिता कजोड़जी रोड़जी के गोद गए। रोड़जी के पिता किशनजी और किशनजी के पिता भूराजी भी अच्छे गायक और वीर भावना से ओतप्रोत थे। फत्तीबाई को विविध तर्जों वाले अनेक लोकगीत कंठस्थ थे। जयपुर में प्रारम्भ हुए आकाशवाणी केन्द्र से इनके लोकगीतों का प्रसारण बड़ा प्रभावी रहा। धीरे-धीरे अन्य केन्द्रों से भी यह प्रसारण प्रारम्भ हुआ। दिल्ली में प्रथम प्रधानमंत्री पंडित जवाहरलाल नेहरू ने भी एक जलसे में इनसे राजस्थानी लोकगीत सुने और सराहना की।

महाराणा ने इन्हें महलों के पास ही पीछोला के किनारे की बस्ती नावघाट सुलभ कराई। इसी गायक घराने से नारायणीबाई, जानकीबाई की जब सन् 1952 में भारतीय लोककला मण्डल प्रारम्भ हुआ तो देवीलाल सामर ने मुख्य गायिकाओं के रूप में सेवाएं लीं।

पुरुषों में दीपलाल, नारायणलाल गंधर्व दोनों भाई थे जो सारंगी तथा तबला जलतरंग बजाने के उस्ताद थे। प्रदर्शन विभाग के माध्यम से इन्होंने सामरजी के साथ वर्षों तक पूरे देश तथा विदेशों में कार्यक्रम दिये। कलामण्डल में रहने के कारण मेरा इनसे काफी सम्पर्क रहा। इनके द्वारा गाये अनेक गीतों की रिकॉर्डिंग करने के साथ स्वरलिपियाँ तैयार करवाई गईं। मेरे सम्पादन में

'राजस्थान स्वर लहरी' नाम से सर्वाधिक लोकप्रिय 32 पार म्परि क लोकगीतों का हिन्दी भावार्थ एवं लिपियों सहित प्रथम भाग प्रकाशित हुआ। ऐसे मैंने दो भाग और तैयार किये जो अप्रकाशित ही रहे।

फत्तीबाई के सुपुत्र भगवान कछावा भी संजीदे लोकगायक के रूप में पहचान देते आकाशवाणी गायक बने। उनके पास उनकी मातृश्री की एक दर्जन रिकॉर्ड सुरक्षित हैं। इसी प्रकार रतनप्रभा की सुपुत्री शकुन्तलादेवी ने भारतीय लोककला मण्डल में रह प्रमुख नृत्यांगना के रूप में देश-विदेश में ख्याति अर्जित की तदनन्तर स्वतंत्र रूप से शकुन्तलम संस्था की स्थापना कर अब तक देश के विभिन्न अंचलों में सवा लाख के करीब महिलाओं तथा बालिकाओं को राजस्थानी लोकनृत्यों में प्रशिक्षित कर चुकी हैं। यह कार्य अब भी यथावत है।

- म. भा.

પોથીખાના

કુમાર મેવાડી કે સાહિત્યિક અવદાન પર સંચયન કા શ્રેષ્ઠ નગીના

સાહિત્ય જગત મેં જબ કબી કુમાર મેવાડી કા નામ લિયા જાયગા તો ઉનકે પીછે સમ્બોધન પત્રિકા ખંડી મિલેગી ઔર સમ્બોધન કા જિક્ર આયેગા તો ઉસકે આગે કુમાર મેવાડી દસ્તખત દિયે મિલેંગે। સચ તો યહ હૈ કિ કુમાર મેવાડી ઔર સમ્બોધન દોનોં એક-દૂસરો કે પૂરક, એક દિલ દો દિમાગ હું। દોનોં મેં સે કિસી એક, અકેલે કી કલ્પના સમ્ભવ નહીં હૈ।

મુખ્યે યાદ પડતા હૈ વહ સમય જબ મેં ઉદયપુર મેં આયા હી આયા થા, કુમાર સે મેવાડી સાહિત્યિક મૈત્રી બંધ ગઈ થી। ઉન દિનોં વે એક પત્રિકા નિકાલને કા જુનુન લિયે કર્ઝ મિત્રોને સે સલાહ-મશવિરા કર રહે થે। ઇસ બીચ ચેટક સર્કલ કે પિછવાડે કી દુકાન કે આગે એક ભવિષ્ય કથન કરેને વાલે નાંદિયે કે ચારોં ઓર ભીડી દેખ મન મેં પત્રિકા નિકાલને કી હૂંસ લિએ હમ ભી ઉસકે હિસ્સે હો ગયે। કૂબડ નિકલા નાંદિયા બડા સજાધજા થા। પીઠ પર કલાબૂતી પલાણ કી આકર્ષક દૂલ સે એક જીભ નિકલી હુઈ જહાં સબકો વિમોહિત કર રહી થી વહાં ઉસકે મુંહ કા મોહરા ભી કૌંધ્યોં, મનકોં, સીપિયોં તથા છનછનાતી ઘંટિયોં કી ગુંથન સે સબકે આકર્ષણ કા કેન્દ્ર બની હુઈ થી। નાંદિયા હમારે સમુખ આકર હાં કી સ્વીકૃતિ મેં અપની ગર્દન હિલાને લગા।

ઇસ પ્રકાર 1966 મેં સમ્બોધન કા પ્રકાશન શુરૂ હુઆ ઔર ઉસકી સ્વર્ણ સીદ્ધિયાં બનાતે 2016 મેં ઉસે નિવિત્ત દે દી તબ ભી મેં ઉનકે સાથ થા જબ ઉન્હોને કહા કિ અબ આગે કા રથ ભેંસાગાડી કી તરહ ચલાને કા કોઈ તુક નહીં હૈ।

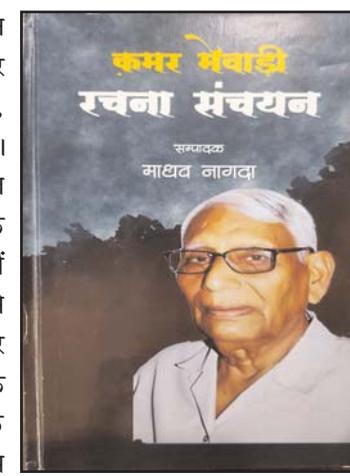
યહ સબ લિખને કા પ્રસંગ ‘કુમાર મેવાડી રચના સંચયન’ પુસ્તક હૈ જિસકા સમ્પાદન માધવ નાગદા ને બડી સૂઝબૂઝ ઔર લગન સે કિયા હૈ। કુમાર મેવાડી હમારે લિએ ઇસલિએ ભી મહત્વપૂર્ણ હું કિ ઉન્હોને એક છોટે વ્યક્તિ કી હૈસિયત સે કાંકરોલી જૈસે છોટે સે ગાંબ પત્રિકા કો ભી બડે મુકામ પર પહુંચાયા।

કર અપને ગાંબ કો, અપને કો ઔર અપની પત્રિકા કો ભી બડે મુકામ પર પહુંચાયા।

કુમાર મેવાડી હમારે લિએ ઇસલિએ ભી મહત્વપૂર્ણ હું કિ ઉન્હોને એક છોટે વ્યક્તિ કી હૈસિયત સે કાંકરોલી જૈસે છોટે સે ગાંબ મેં એક છોટી સી પત્રિકા નિકાલને કા સાહસ કર અપને ગાંબ કો, અપને કો ઔર અપની પત્રિકા કો ભી બડે મુકામ પર પહુંચાયા।

છોટી સી પઢાઈ કર છોટે સે પ્રાથમિક વિદ્યાલય મેં સૌ રૂપલ્લી કી છોટી નૌકરી કરને વાલે કી હોનહાર હિમ્મત ને હી કુમાર કી કમર કો ટેઢી નહીં હોને દી જબકિ પાપડ તો કઈ બેલને પડે જિનકા જિક્ર યદાકદા કુમર મુશ્કે ભી કરતે રહે ઔર માધવ નાગદા ને ભી અપને શુસ્ફૂરાતી વક્તવ્ય મેં કિયા હૈ।

વે લિખતે હૈનું, વિજ્ઞાપન કે લિએ સાઇકિલ લેકર દુકાન-દુકાન ભટકના, બદલે મેં જૂઠે આશવાસન। વિજ્ઞાપન છઘને પર ટોલ માલિક ઉદારતાપૂર્વક બોલે, મેરે પાસ તો પૈસે નહીં હૈનું। ઇન લકડિયોં મેં સે જિતની લે જા સકેં, કેરિયર પર બાંધકર લે જાઇયે। એક દૂસરે પૂરે પૃષ્ઠ કે વિજ્ઞાપનદાતા ને બેરહમ

ઠહાકા લગાતે કહા, સૌ રૂપયે તો આપ મુખ્યે દેં ક્યોંકિ મેરી દુકાન કા વિજ્ઞાપન છઘને સે આપકી પત્રિકા કી પ્રતિષ્ઠા બઢી હૈ। (પૃ. 8)

ઇસકે બાવજૂદ કુમાર અપની જન્મભૂમિ કે લોગોની કી ઉનકે પ્રતિ જો આત્મીયતા તથા દેન રહી હૈ ડસે સદૈવ યાદ રખે રહતે હૈનું। સમ્બોધન કે 25 વર્ષ પૂરે હોને પર મૈંને દૈનિક જય રાજસ્થાન મેં લિખા થા- ‘કુમાર મેવાડી ને એક અચરજ ભરી બાત યાદ ભી કહી કી પત્રિકા કે પ્રકાશન કે પીછે કાંકરોલી-રાજસમંદ કી ઉસ જનતા કી અધિક દિલચસ્પી ઔર આત્મીય લગાવ હૈ જો અપને આંગન મેં લગાયે ગયે પેડ કી તરહ ઉસે

ફલતે-ફૂલતે દેખતી રહના ચાહતી હૈ ઇસલિએ સમ્બોધન સાહિત્યકારોને કે સાથ ઉસ જમાત

કુમાર મેવાડી હમારે લિએ ઇસલિએ ભી મહત્વપૂર્ણ હું કિ ઉન્હોને એક છોટે વ્યક્તિ કી હૈસિયત સે કાંકરોલી જૈસે છોટે સે ગાંબ મેં એક છોટી સી પત્રિકા નિકાલને કા સાહસ કર અપને ગાંબ કો, અપને કો ઔર અપની પત્રિકા કો ભી બડે મુકામ પર પહુંચાયા।

કા ભી હૈ જો સૃજન કી મૂલ ઉત્સ, ઉત્પ્રેક ઔર અનુપ્રાણ માની જા સકતી હૈ।’ ઇસકા જિક્ર ઇસ પુસ્તક મેં ભી હુઆ હૈ। (પૃ. 289)

એક કવિ ઔર કહાનીકાર કે રૂપ મેં કુમાર મેવાડી કા સાહિત્યિક અવદાન પ્રમુખ રહ્યા હું। ઇસમેં વે મુશ્કિલ સમય મેં સાથ દેને વાલી કવિતા કો અન્યાય ઔર શોષણ કે ખિલાફ લડાઈ મેં પ્રયુક્ત હથિયાર માનતે કહતે હૈનું- ‘ગાંઠ કા બહુત કુછ ચૂક જાને કે બાવજૂદ કવિતા આજ ભી મેરે પાસ હૈ।’ (પૃ. 15)

અપને કો મામૂલી આદમી માનતે કુમાર મેવાડી અપને આત્મકથ્ય મેં લિખતે હૈનું- ‘મેરા બચપન બહુત હી મસ્તી ઔર ખિલદઢેપન મેં ગુજરા હૈ। કહાની કે લિએ મેં કાલ્પનિક પાત્રોની કી સૃજન નહીં કરતા, ન કહાની લિખને કે લિએ કોઈ રૂપરેખા બનાતા હું। કહાનિયાં મેરે આસપાસ ગુજરતી રહતી હૈનું। કઈ ચેહરે ઇર્દિગિર્ડ મંડારતે રહતે હૈનું। મેં કિસી કી પરવાહ નહીં કરતા। ન કહાનિયાં કી ન ચેહરોની કી।’ (પૃ. 24)

કુમાર મેવાડી એક મસ્ત ફક્કડું ઔર અપને પરાયે કો સમજને વાલે સ્પષ્ટ ઔર ખરે ઇન્સાન હૈનું। વે ગુસ્સા ભી કરતે હૈનું। ગલત બાતોને પર તાત ઠોકને મેં પીછે નહીં રહતે ઔર નારાજ હોને પર ઉસે પૂરી તરહ જાહિર કિયે બિના ભી ચૈન નહીં લેતે પર વે ઉત્તને હી ભાવુક, સંવદેનશીલ ઔર યારબાજ ભી હૈનું। સ્પષ્ટ

કથકકડું ઇતને કિ કોઈ બાત કહને કી બેબાકી મેં તાલઠોકાઈ કરને મેં ભી કોઈ સંકોચ નહીં કરતે। લિખતે હૈનું, પિતાજી કે બકસે મેં રખી ચન્દ્રકાંતા સંતતિ, હાતિમતાઈ, અમીર હમજા, કિસ્સા તોતા મૈના ઔર કિસ્સા સાઢે તીન યાર કા પઢતે-પઢતે મેં કમ ઉપ્ર મેં હી બાળિગ હો ગયા। પિતાજી ને ઇતના જલીલ કિયા કે શાયદ દુનિયા મેં કિસી બાપ ને અપને કિસી બેટે કો કિયા હોગા। એકબાર તો ચોર કી તરહ દોનોં હાથ બાંધકર મુખ્યે પૂરો કસ્બે મેં ઘુમાયા થા। (પૃ. 27)

‘વ્યક્તિત્વ કી ખુશબૂ’ નામક ખણ્ડ મેં કુમાર મેવાડી પર લિખે આલોખોને મેં નંદ ચતુર્વેદી (યુવજનોની કી તરહ સપને દેખતે કુમાર મેવાડી), બૃજેન્ડ રેહી (રાજસમંદ ઝીલ પર નવકાશી કી તરહ હૈનું કુમાર મેવાડી), કુમાર જૈસા દુર્લભ દોસ્ત (ડૉ. મહેન્દ્ર ભાનાવત) તથા સ્વયંપ્રકાશ (ગલી-ગલી મેરી યાદ બિછી હૈ) કુમાર સે જુડે આજીવન મૈત્રી સમ્બન્ધોને કે અલખ દસ્તાવેજ હૈનું। ‘ક

समृद्धियों के शिखर (133) : डॉ. महेन्द्र मानावत

गर कर जीने वालों ने वया-वया देखा परलोक में

जन्म और मृत्यु का प्रकरण ऐसा है जिसके सम्बन्ध में जितना सुनो उतना ही रहस्य-रोमांच बन आता है। शास्त्रों ने और विद्वानों ने बहुत कुछ कहा है। ऋषि-मुनियों-योगियों और साधकों ने अपनी बीती घटनाएं सुनाकर अचरज और अजब-गजब का कम कमाल नहीं दिया। तांत्रिकों की दुनियां अपना अजूबा अलग लिए हैं। लोकवीजन के किस्से कई रातों को सफेद-काली कर दें तो भी पार नहीं पाया जा सकता। जन्मजन्मान्तर से ही पूर्वजन्म और पुनर्जन्म पहली बना हुआ है।

ऐसे लोगों की कमी नहीं है जो मर कर पुनर्जीवित हुए हैं और उसके बाद पन्द्रह-बीस बरस से लेकर चालीस-पचास बरस तक जिये हैं। आज भी जी रहे हैं। सारा मोहल्ला और गांव उनका साक्षी है। वे कहां गये! कैसे गये! कौन उन्हें ले गया? उन पर क्या बीती और वे वापस क्यों धरती पर धकेल दिये गये? इन सबकी बड़ी दिलचस्प दास्तान है। कुछ लोग हैं जो कुछ भी नहीं बताना चाहते। उन्होंने जो कुछ देखा सब अलौकिक है। उनका ऐसा विश्वास है कि वह सब कुछ बता देने से उनकी उम्र कम हो जायेगी।

अधिक कौन नहीं जीना चाहता! मरना कौन चाहता है! अपनी शोधयात्राओं में मैंने ऐसे महात्मा देखे हैं जो अदृश्य आत्माओं से ही घिरे रहते हैं। उन्होंने मन-ही-मन इशारों से बतियाते रहते हैं। उन दिव्य आत्माओं को भी देखा जो मनुष्य शरीर में धरती पर विचरण करती रहती हैं। पांच सौ-हजार बरस के महात्मा भी मिले गिरनार के पहाड़ों में, सोमनाथ मन्दिर के बाहर, बांसवाड़ा के जंगलों में, द्वारिका की धरती पर, चितौड़ के किले पर हरियाली अमावस्या के मेले में। कुछ देखते-देखते प्रकट हुए, बोले-चाले और देखते-देखते अलोप भी हो गये। कुछ को उनकी स्वीकृति से अपने कैमरे में भी बन्द किये। कुछ ऐसे थे जिन्होंने देखते-देखते अपना चोला बदल दिया। तब मुझे शास्त्रों और जनश्रुतियों का सत्य भी उतना ही तथ्यपूर्ण लगा।

आपने दिन अथवा रात में कुत्तों को आकाश की ओर अपना मुंह किये जोर-जोर से रोते हुए देखा होगा। कभी बिल्ली को रोते सुना होगा। इनका रोना इस बात का प्रतीक है कि कोई व्यक्ति मर गया है जिसे यम के दूत पकड़कर ले जा रहे हैं। कुत्ते-बिल्ली ही नहीं, सिंयाल, गाय, बैल, नाग और वे जितने भी प्राणी जिनकी आँखें रात को चमकती हैं, उन्हें ऐसे यमदूत दिखाई देते हैं। ये दूत उस जीव को तब तक पकड़े रहते हैं जब तक कि उसका शरीर पूर्णतः गल जलकर भस्म नहीं हो जाता। हिन्दुओं में मृतक को चिता देने के बाद जब शरीर पूरा जल जाता है उसके तीन घड़ी बाद ही यमदूत उस जीव को छोड़ता है पर मुसलमानों में वह चालीस दिन तक पकड़ा-जकड़ा रहता है।

कभी-कभी ऐसे बच्चे देखने-सुनने में आते हैं जिन्हें अपने पूर्वजन्म का सब कुछ जात रहता है। वे अपने माता-पिता, सगे-समधी और गांव वालों के सम्बन्ध में ऐसी बहुत सी बातें बताते हैं जो पूर्णतः खरी उतरती हैं। ऐसे बालक निश्चय ही विलक्षण बुद्धिवाले और पूर्वजन्म के ज्ञाता होते हैं पर जब वे अपने पिछले जन्म के सारे रहस्यों को उजागर करते पाये जाते हैं तब धीरे-धीरे उनको यह स्मृति-बुद्धि जगत्जननी द्वारा हर ली जाती है। फिर उन्हें कुछ भी याद नहीं रहता। वे सबकी तरह साधारण हो जाते हैं।

आत्माएं जितनी होती हैं उतनी ही होती हैं। वे नश्वर नहीं होतीं। यह तो शरीर है जो नष्ट

होता रहता है। हां, यह अवश्य होता है कि मनुष्यों की संभ्या घटती-बढ़ती रहती है। ऐसी स्थिति में पश्च, पक्षी, पेड़, पौधे, जलचर आदि के रूप में भी उनका जन्म होता रहता है।

मरणसन्न व्यक्ति को कभी-कभी अपने द्वारा किये गये कर्मों के प्रति पछताते प्रायश्चित्त करते हुए देखा होगा। ऐसे व्यक्ति भी देखने में आये होंगे, मृत्यु पूर्व जो कुछ कहने की स्थिति में नहीं होते मगर जिनकी आँखों से आँसुओं की बाढ़ बड़ी मुश्किल से रुकी होगी। ऐसे लोगों को अपने द्वारा किये गये सारे गलत कार्य चित्रपट की भाँति स्मरित हो आते हैं। उनके लिए सिवाय आँसू बहाने के उनके पास और कोई चारा नहीं रहता।

कई लोग मरते दम तक ईश्वर की सत्ता को नकारते पाये जाते हैं। ऐसे लोगों की मृत्यु भी नहीं होती। वे बड़ी-से-बड़ी यातनाओं से गुजरते हैं। उनका शरीर सड़-गल जाता है। सड़न्ध देने लगता है। उसमें कीड़े तक कुलबुलाने लग जाते हैं। फिर भी उसके अनास्थावादी होने के कारण इस जीवन से उसका छुटकारा नहीं होता। यह छुटकारा तब ही होता है जब वह ईश्वर, परमेश्वर अथवा खुदा में अपनी पूर्ण आस्था प्रकट करता है।

पति-पत्नी सात जन्म तक साथ-साथ रहते हैं। सात जन्म पूरे होने पर उनकी योनि बदल जाती है तब तक स्त्री स्त्री और पुरुष पुरुष बना रहता है। प्रेमी-प्रेमिका के सम्बन्धों के पीछे भी पूर्वजन्म की अतृप्त वासना-इच्छा रही है जो इस जीवन में पूरी हुई देखी जाती है। यह तो समाज है जो अपनी मानमर्यादाओं के कारण उनके लिए बाधक होता है। कई बार समाज-परिवार की बाँगर परवाह चिन्ना किये महिला-पुरुष प्रेम विवाह कर लेते हैं अथवा निसंकोच प्रेमाचार करते रहते हैं तो कई ऐसे भी मिलते जो समाज की मानमर्यादा अथवा अपनी इज्जत आबरू के बहाने आत्महत्या कर बैठते हैं जबकि यह सारा विधि विधान जन्म के साथ अदृश्य लिपिबद्ध किया होता है जिसके अनुसार ही सब कुछ होता घटता है। समाज में व्याप्त 'सात जन्म तक पीछा नहीं छोड़ना', 'सात जन्म का खाया पीया निकाल दूंगा', 'सात जन्म की खबर ले लूंगा' जैसे मुहावरे भी इसी बात के पुख्ते प्रमाण हैं।

गलती कहां नहीं होती! इस लोक में ही नहीं, उस लोक में भी होती है। धर्मराज के सिपाही भी कभी-कभी गलती कर बैठते हैं। इसीलिए जिसे नहीं मरना होता है वह मर जाता है और उसी नाम-राशि का व्यक्ति जिसे मरना होता है, जीवित बना रहता है पर ऊपर जाकर जब लेखा-जोखा होता है तब सही स्थिति का पता चलता है। ऐसी हालत में उस व्यक्ति को तो पुनः मृत्युलोक में भेज दिया जाता है। वह जीवित जी उठता है और देखते-देखते उसी नाम का अन्य व्यक्ति देह त्यागता हुआ पाया जाता है। ऐसे मृतक जो पुनः जीवित हो उठते हैं, उनमें किसी के हाथों में लोहे के चरे होते हैं तो किसी के हाथों में सिन्दूर कुम्कुम का लेप किया होता है।

ऐसे ही कुछ लोगों से मैं मिला हूं जिन्होंने अपनी आपबीती घटना मुझे सुनाई है। इन घटनाओं से जीवन और मृत्यु के बहुत सारे तथ्यों की जानकारी हाथ लगती है। यहां ऐसी ही जानकारी दी जा रही है जो राजस्थान से संबंधित है।

सालमगढ़ की माणकबाई जैन की 45 वर्ष पूर्व शादी हुई। एक माह पति का सुख देखा। कोई 16 वर्ष पहले माणकबाई बहुत बीमार हुई।

खूब दवादारू की गई पर जी नहीं सकी। उसके मरने की बात पूरे गांव में फैल गई। अर्थी सज्जा गई। दागिये इकट्ठे हो गये। जब उसे श्मशान ले जाया जाने लगा तो अचानक वह जीवित हो उठी। लोगों ने उसे जीवित देख बड़ा आश्चर्य किया। माणकबाई भी अपने घर इतने लोगों को पाकर असमंजस में पड़ गई। औरतों ने पूछा कि कहां चले गये तब माणकबाई ने कहा- 'मैं तो ऊपर चली गई थी। वहां बड़े अजीब-अजीब लोग देखे। आग का ढेर देखा। उकलते तेल की कढ़ाइयां देखीं। वहां बड़े चोपड़े देखे। चोपड़े बांचने वाले पंडत देखे। एक पंडत ने मेरा चोपड़ा देखा और कहा- 'तुम्हारी उम्र के बाकी बाकी है। वापस चली जाओ।' मैंने कहा- 'चली तो जाऊंगी मगर क्या निशानी होगी?' वह बोला- 'यह लो चले' और मेरे दोनों हाथों में लोहे के चेने थमा दिये।'

यह किस्सा सुनाते ही माणकबाई ने अपनी दोनों मुट्ठियां खोलीं तो लोहे के चेने निकले। आज माणकबाई की उम्र कीरी 60 बरस की है। वह बड़े संघर्षों में अपना जीवन व्यतीत कर रही है।

छींपों के आकोला के पास पीताम्बरपुरिया के फतहगिरि गुंसाई की मृत्यु हो गई। गाजेबाजे के साथ श्मशान ले गये। उन्हें गाड़ने के लिए तीन बार खड़े खोदे गये। पहले दो खड़ों में मुर्दे गड़े निकले। तीसरा खड़ा खोदा गया तो चट्टान निकली। इसी में उन्हें गाड़ा गया। जब गले तक मिट्टी भर दी गई तो अचानक उनकी आवाज निकली- 'मुझे बचाओ।' यह सुनते ही लोग भागे कि गुंसाई भूत बन गये हैं। तब गुंसाई बोले- 'अरे भागो मत। मुझे बचाओ। मेरा जीव घबरा रहा है।' यह सुन कुछ लोगों ने पीछे देखा। वे गये मिट्टी हटाई गई। गांववालों को पता चला कि गुंसाई जी जी गये हैं तो सारा गांव उलट पड़ा। बैंडबाजे मंगवाये गये और उन्हें बड़ी आवधारत के साथ लाया गया। इस घटना के बाद फतहगिरि 20 बरस जीवित रहे।

आकोला के मोहनलालजी के यहां फतहगिरि का आना जाना होता रहा। बातचीत के दौरान फतहगिरि ने मोहनजी को बताया, 'दो दूत आये से उन्हें लेगये। वहां एक गाड़ भरकर पोथे लाये। उन पोथों में मेरा नाम खोजा गया तो उन्हें नहीं मिला। इस पर उन यमदूतों से कहा गया कि इनका तो नाम हो नहीं है। इन्हें क्यों ले आये! जाओ इन्हें वापस ले जाओ।' इस पर यमदूतों ने मुझे लोहे के चेने दिये और वापस मुझे धरती पर छोड़ दिया। मैंने जब आँख खोली तो मैं गड़ा हुआ पाया गया। मेरा जी घबराने लगा। यदि मुझे बचाने कोई नहीं आता तो घुट-घुट कर मेरा दम निकल जाता।'

इनके पास वाले लोहे के चेने तो कहां ने देखे। आज गुंसाई जी इस संसार में नहीं हैं। उ

શાદ્વ રંજન

ઉદયપુર, બુધવાર 15 દિસેંબર 2021

સમ્પાદકીય

કહાવતો મેં મુદ્રા કી અવસ્થિતિ

કહાવતેં હમારે દૈનિક જીવન કી આવશ્યક એવં અનિવાર્ય હિસ્સા બની હુઈ હું। ઇનકા પ્રયોગ હર તબકે કા વ્યક્તિ કરતા હૈ। એક છોટી સી કહાવત ભી કઈ બાર બડી અર્થ, બડી સમજ ઔર બડી સમસ્યા કા હલ કર દેતી હૈ। ઇનમે હમારે સાંસ્કૃતિક સરોકારોં તથા સામાજિક લોકાચારોં કે સાથ હી જીવન પરિવેશ સે જુદે અનેકોં સંકેતોં, સન્દર્ભો, પ્રસંગોં તથા પર્યાલોચનાઓં કે પહરુએ અપની દસ્તક દેતે હમારા પથ પ્રશસ્ત કરતે પાયે જાતે હું।

ઇન કહાવતોં કે માધ્યમ સે હમ ઇતિહાસ કી પ્રાચીનતમ પટ્ટિકા કી તહ તક પહુંચને મેં કામયાબ હો સકતે હું। આપસી તનાતી મેં બાત જબ બઢી જાતી હૈ તો બનતા કામ ભી બિગડી હુંથા લગતા હૈ। ઐસી સ્થિતિ મેં કિસી કો ઉધાર દી ગઈ રકમ પ્રાપ્ત કરને મેં ભી અડ્ચન આ જાતી હૈ ઔર સુનને કો મિલતા હૈ- ‘એક ફૂટી કૌડી નહીં દૂંગા।’ ઇસકા અર્થ હૈ કિસી સમય ફૂટી કૌડી મુદ્રા કે રૂપ મેં ચલન મેં થી।

ઉસકે બાદ કૌડી મુદ્રા કે રૂપ મેં અસ્તિત્વ મેં આઈ। કંજૂસ વ્યક્તિ કે લિએ અક્સર ‘ચમડી જાય પર દમડી ન જાય’ કહાવત તો સભી ને સુની હોગી। કૌડી કે બાદ દમડી મુદ્રા કે રૂપ મેં ચલન મેં આઈ। દમડી કા પાટ ધેલા ને લિયા। આલસી વ્યક્તિ જબ કોઈ હલન-ચલન, કોઈ કામ નહીં કરતા તબ કહા જાતા હૈ- ‘યાં ધેલે ભર કા કામ નહીં કર દિનભર મટરગણી કરતા રહતા હૈ।’

ધેલે કે પગ નપતે-નપતે પાઈ પર આસીન હુએ। પાઈ-પાઈ કે લિએ મરના, પાઈ-પાઈ કા હિસાબ રખના, પાઈ-પાઈ કે લિએ જાન દેના જૈસી ઔર ભી કહાવતેં પાઈ કે મહત્વ કો દર્શાતી હું। મેવાડી મેં પાઈ ને પયા તથા ફોંતરાયા નામ ભી ધરાયા। પયા મેં ભીલાડી પયા વજની તથા મોટાપા લિયે થા જબકિ ફોંતરાયા હલ્કા હોતા। યે લોહે કે હોતે। ફિર પૈસા અસ્તિત્વ મેં આયા। એક આને મેં 12 પૈસે હોતે। કહાવત ચલી, એક આના રી બારે પાઈ। આના સે રૂપયા બના। સૌલહ આને કા એક રૂપયા હોતા।

સંક્ષપ્ત મેં ઇસે યું સમજા જા સકતા હૈ- 3 ફૂટી કૌડી કી એક કૌડી। 10 કૌડી કી એક દમડી। 2 દમડી કા એક ધેલા। 256 દમડી કી 192 પાઈ। 128 ધેલે કે 64 પૈસે। મેવાડી મહારાણા સરૂપસિંહ ને ચાંદી કા રૂપયા ચલાયા જો સરૂપશાહી રૂપયા, કલદાર કહલાયા। અન્તિમ મહારાણા ભૂપાલસિંહજી સંધ્યા ભ્રમણાર્થ જાતે તબ રાસ્તે મેં માંગને વાલોં કો ચાંદી કી એક-એક ચવની દેતે। યદિ કહાવતી નારા ભી ચલા- ‘એક ચવની ચાંદી કી, જે બોલો મહાત્મા ગાંધી કી।’ ચવની રૂપયે કા ચૌથા હિસ્સા હોતી જો પાવલી કહલાતી। દો ચવની મિલકર અઠણી હોતી, રૂપયે કા આધા હિસ્સા। ઇસે અધેલી કહતે। કહાવત ચલી- ‘અધેલી કે પાવલી ચાલો બેટા માવલી।’

સમી મહત્વપૂર્ણ હૈ વર્ષ, ઘંટા, મિનિટ, સૈકંડ

યદિ આપ વર્ષ કા મૂલ્ય જાનના ચાહતે હો- તો ઉસ કિસાન સે પૂછો જિસકે ખેત વર્ષા કે અભાવ મેં સુખે પડે હું।

યદિ આપ મહિને કા મૂલ્ય જાનના ચાહતે હો- તો ઉસ ગર્ભવતી મહિલા સે પૂછો જિસને એક માહ પહલે બચે કો જન્મ દિયા હો।

યદિ આપ સપ્તાહ કા મૂલ્ય જાનના ચાહતે હો- તો ઉસ કર્મચારી સે પૂછો જિસકા સાસાહિક વેતન કે બિના ગુજારા કરના કઠિન હો ગયા હો।

યદિ આપ એક દિન કા મૂલ્ય જાનના ચાહતે હો- તો ઉસ શ્રાવક સે પૂછો જો સાંવત્સરિક પ્રતિક્રમણ કરને સે વંચિત રહ ગયા હો।

યદિ આપ એક ઘણે કા મૂલ્ય જાનના ચાહતે હો- તો ઉસ લડ્કી સે પૂછો જિસકા મંગેતર શાદી સે એક ઘણે પહલે હી સ્વર્ગવાસી હો ગયા હો।

યદિ આપ એક મિનિટ કા મૂલ્ય જાનના ચાહતે હો- તો ઉસ બીમાર સે પૂછો જો ડાક્ટર કે એક મિનિટ વિલંબ સે આને સે દમ તોડું ચુકા હો।

યદિ આપ એક સૈકંડ કા મૂલ્ય જાનના ચાહતે હો- તો દોડું પ્રતિયોગિતા મેં ભાગ લેને વાલે ઉસ ધાવક સે પૂછો જો એક સૈકંડ કી દેરી સે પહલે સ્થાન પર આને સે પિછડું ગયા હો।

- મુનિ મનિતપ્રભસાગર

પ્રેરણ કે સ્ત્રોત

- નર્મદાપ્રસાદ ઉપાધ્યાય-

સ્મૃતિયોં કા કમાલ :

પશ્ચિમ મેં સબકુછ કેવળ દેહ હૈ। દેહ કી ભંગિમા હી નૃત્ય હૈ। ઇસકા સમ્બન્ધ ધર્મ યા ઈશ્વર સે નહીં હૈ લેકિન નૃત્ય મેં જો લય હૈ, ગતિ હૈ, વહ હર કલાકાર કો મિલી હુઈ ઈશ્વરીય દેન હૈ। યજુર્વેદ મેં વ્યાયામ કો ભી નૃત્ય કા પ્રકાર માના ગયા હૈ। ઇન શિલ્પોં મેં વ્યાયામ કો અનેક મુદ્રાએં હૈનું।

સ્મૃતિયાં અદ્ભુત હોતી હૈનું। વે ઇતની ભારી ભી હોતી હૈનું કિ ઉન્હેં તોલને કે બાટ અભી તક નહીં બન પાએ ઔર વે હલકી ભી ઇતની હોતી હૈનું કિ ઉનકે સામને હવા ભી ભારી લગતી હૈ। પેરિસ મેં ફૂલ ગુંધે નહીં જાતે, સહેજે જાતે હૈનું। સૌરભ હો, સૌંદર્ય હો યા ધરોહર; ઇનકી અસ્મિતા ઇનકે સહેજે જાને મેં હી હૈ। ઇન અર્થોં મેં પેરિસ ફૂલોં ઔર વિરાસત કો સહેજને કા શહર હૈ।

યહ માના જાતા હૈ કિ ભારતેનું કે સમય સે હી સાહિત્યિક પત્રિકાઓં કે પ્રકાશન કી સધી-બધી પરમ્યા વિકસિત હુઈ। ભારતેનું હરિશચન્દ્ર ને ઈસ્વી સન્ 1867 મેં ‘કવિવચન સુધા’ કો પ્રકાશિત કિયા। ઇસકે

બાદ ‘હરિશચન્દ્ર મેગજીન’ જો બાદ મેં ‘હરિશચન્દ્ર ચન્દ્રિકા’ કે નામ સે પ્રકાશન હુઆ। ઉન્હોને ‘બાલા બોધની’ નામક એક પત્રિકા ભી પ્રકાશિત કી જો મહિલા સુધાર પર કેન્દ્રિત થી। ‘કવિવચન સુધા’ કે મુખ્ખપૃષ્ઠ પર પ્રકાશિત હોતા થા, ‘અપર્થર્મ છૂટે સત્ત્વ નિજ ભારત ગઈ।’ ઇન અંકિતોં મેં ભારત કે સત્ત્વ કી ગરિમા કા આખ્યાન થા।

સાહિત્ય અમૃત, સમાવર્તન, સમકાળીન સાહિત્ય, તદ્ભવ, અકાર, હંસ, કથાદેશ, આલોચના, પાખી, પરિક્રમા, આજકલ, સાક્ષાત્કાર વ અક્ષરા જૈસી સાહિત્યિક પત્રિકાએં નિકલ રહી હુંનું। ઉનમે હમારે આજ કે સાહિત્ય કી વિભિન્ન વિધાઓં મેં કિએ જા રહે સૃજન કો દેખા જા સકતા હૈ। કલા પર કેન્દ્રિત પત્રિકાએં, જૈસે ‘કલા સમય’, ‘કલા સંવાદ’ વ ‘કલા પ્રોયોજન’ ભી નિકલ રહી હુંનું તથા ઇતિહાસ પર કેન્દ્રિત ‘ઇતિહાસ બોધ’ નામક પત્રિકા ભી ઇલાહાબાદ સે પ્રકાશિત હો રહી હૈ।

સંસ્મરણ :

મુઢે સ્મરણ હો આતા હૈ ઉસ પ્રસિદ્ધ સાક્ષાત્કાર કા જો ‘રાગ દરબારી’ કે રચનાકાર સ્વ. શ્રીલાલ શુક્ત ને પં. વિદ્યાનિવા

અપના દેશ અપની સંસ્કૃતિ

પ્રિયતમ સંબંધી રાજસ્થાની લોકજીવન મેં વ્યાપ્ત વિવિધ સન્ખોધન

અંગ રા ઉદાર, અંતર કપટી, અંતર રૌછકિયા। અંતર રૌફુંબૌ, અંતરિયો બનડૌ, અંધારા ઘર રૌ ચાંનળૌ, અંધારે ઘર રૌ પાવળૌ,

જેહા સુંગંધ, ચંદા જેહા નિરમલા, ચંપા જેહા વર્ણ, ચંપા રૌ ફૂલ, ચંવરી રૌ રૂપ, ચઢતે તેજ, ચતર, ચતર રૌ ચાંદ, ચતુર બુદ્ધ રૌ જાણ, ચતુર

અડ્ભોલૌ, અચપણૌ, અચૂકરા બોલણૌ, અજરામર, અનવી રાજા, અનેક ગુણ નિધાન, અનોખા કંવરજી, અમી રી નિજર, અલબેલૌ, અલબેલૌ ઓઠી, અલવલિયો, અલવલિયો અસવાર, અસાઢા રૌ ઇંદર। આંખડિલ્યાં રૌ ઠાર, આંખ્યાં રા અંજણ, આંખ્યાં રા કાજઠ, આંખ્યાં રી જોત, આંટીલૌ, આતમ રા આધાર, આલીજા, આલીજા અલબેલા, આલીજૌ, આલીજૌ ભંવર, આસા રાય।

ઈસર, ઉક્ત્યાં રા આગાર, ઉછાંછલૌ, ઉમરાવ, ઉલ્ઝ્યો રેસમ, ઊગતા ભાણ, ઊગતા સૂરજ, ઊગતે સૂરજ રૌ તેજ, ઊજલ દંતૌ, ઊજલ દંતૌ કાનૂંડૌ, ઊનાંકૈ રૌ આંબૌ। કંઠ રા આભરણ, કંથ, કંવરજી, કપૂર જેહા સીતલ્લ, કમધજિયો, કમોદણી રૌ ચાંદ, કસ્તુર્યા મ્રગ,

સુજાન, ચવદૈ વિદ્યા રા જાંણનહાર, ચિત્તોડૌ, ચિરંજીવી, ચુંડૈલ રૌ રૂપ, ચુંડૈલ રૌ સિણગાર, ચૂની જેહા લાલ રંગ, ચૂની જેહા સુરંગ, ચૌમાસે રૌ ચંપૌ। છત્તરધારી, છલ્યાં, છૈલ, છૈલ છ્ભીલૌ, છૈલ ભંવર। જગ મોવળૌ, જલા મારુ, જલાલ, જલાલૌ, જલૌ, જસલોભી, જાલમ જોધ, જીવ રી જડી, જીવ રૌ આસરૌ, જુગ વાલ્હા, જોડી રી ભંવર, જોડી રૌ જલૌ, જોડી રો જોધૌ, જોડી રૌ ભરતાર, જોડી રૌ વર, જોબન રૌ જોડ્દુ। દ્વિલતી જોડ્દુ રા દ્વાક્તા બાદલ્લ।

ટોણી માંય સૂં ટાઠ્યો, ટોણી રૌ ટીકાયત। ડોડા જેહા સુધાટ। ઢલકતી નથ રા મોતી, ઢોલૌ। તન રૌ તાઈત્યો, તારાં બિચલૌ ચાંદ, તુનક મિજાજી। થોડા બોલી રૌ સાયબૌ। દરિયાવ રી લહર, દિન દુલ્હૌ, દિલજાની,

કસ્તૂરી જેહા સુંગંધ, કાચૈ કિરસલિયૈ રૌ રૂપ, કાન્હ ભંવર, કાનાં રા કુંડલ, કામણગારા, કામદેવ રા અવતાર, કાયા રી કોર, કાળ્યાં રી કૂંપ, કેતકી રા કંત, કેતકી રા ખંભ, કેવડા જિસા સુવાસ, કેસર રા ક્યારા, કેસર વરળૌ, કેસરિયા સિરદાર, કેસરિયો, કેસરિયો બનડૌ, કેસરિયો બાલમ, કેસરિયો ભરતાર, કોટડિયાં રૌ રૂપક, કોડીલૌ। ખટ દરસણ પોખણ, ખ્યાલીડૌ, ખાવંદ।

કસ્તૂરી જેહા સુંગંધ, કાચૈ કિરસલિયૈ રૌ રૂપ, કાન્હ ભંવર, કાનાં રા કુંડલ, કામણગારા, કામદેવ રા અવતાર, કાયા રી કોર, કાળ્યાં રી કૂંપ, કેતકી રા કંત, કેતકી રા ખંભ, કેવડા જિસા સુવાસ, કેસર રા ક્યારા, કેસર વરળૌ, કેસરિયા સિરદાર, કેસરિયો, કેસરિયો બનડૌ, કેસરિયો બાલમ, કેસરિયો ભરતાર, કોટડિયાં રૌ રૂપક, કોડીલૌ। ખટ દરસણ પોખણ, ખ્યાલીડૌ, ખાવંદ।

ગંગાજાલ જેહા પવિત્ર, ગંગા જેહા નિરમલા, ગંધ રા ગેંદ ગુલાબ, ગડ વિરામણ કે પ્રતપાલ, ગઢપિતિયા, ગાંવલ્યિયો મોટ્યાર, ગાડાલ, ગાડા મારુઝી, ગામેતી, ગાયડમલ, ગાહડ રા ગાડ્યા। ગિણગાર રૌ ઈસર, ગુડાંથી વાદલ, ગુણગ્રાહીક, ગુણાં રા ગંભીર, ગુણાં રા સાગર, ગુમાનીડૌ, ગુલાબ રા ફૂલ, ગેર ગુમાંની, ગોપાં બિચલા કાન્હ, ગોપિયાં માંયલૌ કાન્હ, ગૌરી રૌ બાલ્યો, ગૌરી રૌ સૂરજ।

ઘણ જાંણ, ઘણ નેહાલુ, ઘણ બિલમાઝ, ઘણ રૂપાલુ, ઘર સંકાલ્દ, ઘણ હંસા, ઘણ હેતાલુ, ઘર ધણી, ઘર મંડ, ઘર રૌ આધાર, ઘડલોં રૌ અસવાર, ઘડલોં રૌ સિણગાર। ચંદન

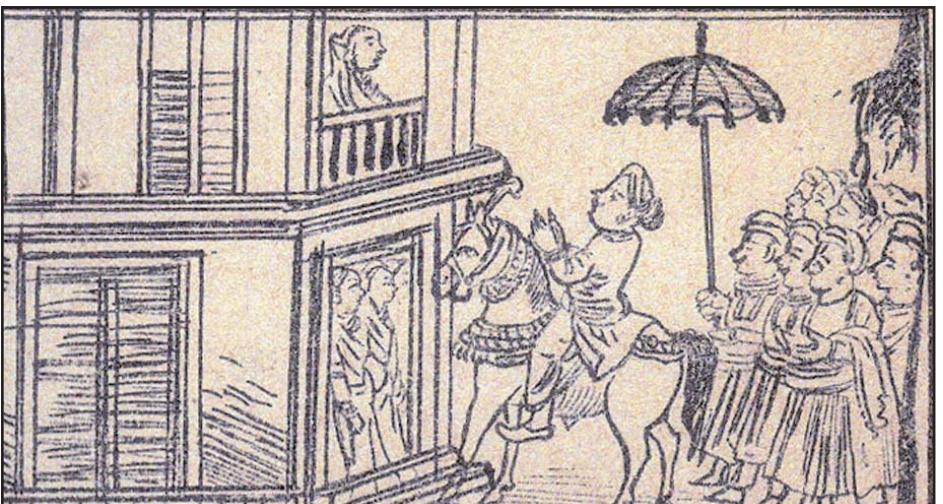
બહુગુણનિધાન, બહોત્તર કલ્યા સુજાંણ, બાંકડલી મૂછાંછી, બાંકી મૂછાં રૌ ઢોલૌ, બાં ભૂષણ રા સિણગાર, બાઈજી રૌ વીર, બાગાં માંયલૌ કેવડૌ, બાગાં માંયલૌ ચપલૌ, બાગાં રૌ ભંવર, બાગાં રૌ મોર, બાગાં રૌ સૂવટો, બાડી રી ભંવર, બાજૂડે રૌ લૂંબ, બાઢાંછી, બાતાલુ, બાદીલૌ, બાયાં બિચલૌ બીજાંછી, બાલમ, બાલમજી રાજ, બાવની ચંનણ, બિલાલો, બૌંદ, બૌંભલ્યા નૈણાં રૌ, બોહો જાંણ।

ભંવર, ભંવર આલીજા રા ભૂપ, ભંવર બના, ભંવરિયા પટા રૌ, ભરજોડી ભરતાર, ભરતાર, ભાખર જિસ્યા ભારી, ભાયાં રૌ લાડલૌ, ભાલાંછી, ભોણી બાઈ રૌ વીર, ભોણી ભંવરો। મંડિયોડ્યો મોર, મજલસ રા મોડુ, મજલસ રૌ જલાલ, મતવાંછી, મદભક્યાં, મદવા મારુઝી, મનચોર, મનબસિયો, મનભરિયો, મનભાયો, મનમેલ્દુ મન રૌ તીમણ, મન રૌ ધણી, મન રૌ

લાલ નણદ રૌ બીર, લાલાં બિચલૌ મોતી, લોંગ રા ગુઢા। વદતે તેજ, વદતે હેજ, વધતી વેલ, વર, વ્હાલૌ, વાગ-વાડી રા ભંવર, વાચા અવચલ, વિસાલ ભાલ રા ટીકા।

સંસાર રો સુખ, સિઝાંદો બનડૌ, સકલ કલ્યા પ્રવીણ, સકલ ગુણ નિધાન, સગાં રૌ સૂવટિયો, સજની રૌ સૂવ્યો, સભા-સિણગાર, સમંદ રી લહર, સમંદાં જિસ્યા અથાહ, સમુદ્ર જેહા ગંભીર, સરદ પૂન્ય રૌ ચાંદ, સરદ રૌ ચંદ્રમા, સરદાર, સરવત્ર વિવેક, સરવર રા હંસ, સવાગ રૌ ચીર, સવાગ રૌ ધણી, સ્યાંમ, સ્વામી, સાંવણ રા ધનક, સાંવણ રૌ સિણગાર, સાંવણિયા રૌ મેહ, સાંવલ્યાં, સાંવલ્યાં મોટ્યાર, સાંવલ્યાં સિરદાર, સાઈના।

સાઈના સિરદાર, સાજન, સાતાં બૈનાં રૌ બીર, સાયધણ રૌ ચીર, સાયબૌ, સાયરમલ,

મીત, મન રૌ રાજા, મરદ મૂછાંછી, મસ્તાના ભંવરજી, મહલાં માંયલૌ દિવલૌ, મહલાં રૌ માન, મહલાં રૌ મેવાસી, માણક જેહા ઘણ મોલા, માણીગર, માણેસ, માથા રા મૈમદ, માથા રા મોડુ, માન-ગુમાની ઢોલૌ, માનસર રા હંસ, મારુ, મારુઝી, મારુરાય, માલકૌ, મિજલસ રૌ માંઝી, મિજાજી, મિજાજી ઢોલા, મિણથર, મિરગનૈણી રૌ બાલમૌ, મિસરી મેણ્ઠો, મિસરી રૌ કુંઝી, મિસરી રૌ ડલ્લો, મીઠા મારુ, મીઠા મેહમાન, મુરથરિયો, મૂંઘા રાજ, મૂંઘાંલૌ, મેવાડૌ, મેવાસી, મેવાસી ઢોલૌ, મૈમદ મેરિયો, મૈહલાં રા મંડાણ, મોટ્યાર, મોટા રાજવી, મોતિયાં રી માલ્લ, મોતી જેહા ઊજાંછા, મોતી જેહા ઢલકતા, મોવનગારૈ, મૌજાં રા બગસણહાર, મૌજી સાયબૌ।

રંગ દૂલ્હૌ, રંગભીનો, રંગરસિયો, રંગ રા રંગીલા, રંગીલૌ બાદલ રખદી રૌ ઉજાસ, રજિયો, રણબંકૌ રસિયો, રણરસિયો, રાઈવર, રાકા-ચંદ રૈ રૂપ, રાગાં રૌ રસિયો, રાગાં રૌ રિઝાલ્દુ, રાજ, રાજકંવર, રાજન, રાજનાંમી, રાજ-સભા સિણગાર, રાજા, રાજાણી, રાજિંદ, રાજીડૌ, રાય, રાયજાંદ, રાય બના, રાવતિયો, રિઝવાર, રિડ્મલ, રીઝાં-મૌજા રા બગસણહાર, રીસાલ્દુ, રીસાલ્દુ રાજ, રૂઢી રાજ, રૂપ રૌ ડલ્લો, રૂપ જેસો ઉજાસ, રેસમ રૌ ભારો, રેસમ રૌ રેજો, રેસમિયો, રૈણ રસિયો, રેણ રા સવાદી, સો

बाजार / समाचार

आतिथ्य उद्योग को प्रशस्त करेगी आईएचसीएल

उदयपुर (वि.)। भारतीय होटल्स कंपनी ने ऊर्जा संरक्षण के साथ-साथ ऊर्जा दक्षता के बारे में जागरूकता फैलाने की अपनी प्रतिबद्धता को फिर से पुख्ता किया है। आईएचसीएल के सीनियर वाइस प्रेसिडेंट और ग्लोबल हैड-ह्यूमन रिसोर्सिस गौरव पोखरियाल ने कहा कि ऊर्जा संरक्षण आईएचसीएल के कारोबार का अभिन्न हिस्सा है। कंपनी की वार्षिक नवीकरणीय ऊर्जा खपत बहुत बढ़ गई है। हमारे कई प्रमुख होटल पवन और सौर ऊर्जा से चल रहे हैं। होटल उद्योग में पहली बार आईएचसीएल ने इंटरनेशनल फाइंसेस कॉर्पोरेशन के साथ सहभागिता की है। यह भागीदारी भारतीय आतिथ्य उद्योग हेतु स्टर्नेबल कूलिंग समाधानों के लिए की गई है। आईएचसीएल के होटलों ने लगभग 1,202,000,000 मेंगा जूल्स ऊर्जा की बचत की है।

कविराव मोहनसिंह व्याख्यानमाला में 'गीत समय' का लोकार्पण

उदयपुर (ह.सं.)। जनार्दनराय नागर राजस्थान विद्यापीठ विश्वविद्यालय द्वारा 3 दिसंबर को कविराव मोहनसिंह की स्मृति में 'संस्कृति, समाज व साहित्य' विषय पर आयोजित व्याख्यानमाला में वरिष्ठ आलोचक एवं कवि डॉ. जीवनसिंह ने कहा कि

संस्कृति सूर्य की तरह है। मनुष्य संस्कृति एवं सभ्यता का निर्माण करता है पर संस्कृति की ओर ध्यान नहीं दिये जाने के कारण साहित्य का स्तर नीचे चला गया है।

कुलपति प्रो. एस. एस. सारंगदेवोत ने कहा कि एक रचनाकार अपने भावों से संस्कृति का निर्माण कर साहित्य के माध्यम से उत्तमी की ओर अग्रसर होता है। संस्कृति को बचाना है तो हमें प्राचीन वेद, पुराण की ओर लौटना होगा। कुलाधिपति प्रो. बलवंत एस. जॉन ने चारण कवियों द्वारा लिखित साहित्य को महत्वपूर्ण दस्तावेज बताते कालजीवी कविताओं के निर्माण की आवश्यकता पर जोर दिया।

समारोह में गीतकार किशन दाधीच की काव्य-कृति 'गीत समय' का लोकार्पण किया गया। इस अवसर पर धंवरलाल गुर्जर, डॉ. वसुंधरा मिश्र, डॉ. रमेश बोराणा, सुरेश शर्मा, डॉ. हेमशंकर दाधीच, डॉ. संगम मिश्र, डॉ. उग्रसेन राव तथा डॉ. कुलशेखर व्यास ने भी अपने विचार प्रस्तुत किये।

डॉ. जितेन्द्र को डॉ. ए. के. काला अवार्ड

काला अवार्ड से नावजा गया। डॉ. जीनगर ने स्कियोफ्रेनिया में शोध पर पाया कि इसके मरीजों में बीडीएनएफ की कमी होती है और इन्टरलीयुकिन 6 की बढ़ोत्तरी होती है। ये ईम्बैलेंस इलेक्ट्रो-कनवलसिव थेरेपी के बाद ठीक हो जाता है।

डॉ. छंगाणी की स्मृति में शतरंज प्रतियोगिता

जैसलमेर (ह.सं.)। प्रसिद्ध साहित्यकार डॉ. पुरुषोत्तम छंगाणी की प्रथम पुण्यतिथि पर जैसलमेर में 2 से 6 दिसंबर को आयोजित जिला ओपन शतरंज प्रतियोगिता में ओपन वर्ग, जूनियर पुरुष वर्ग, बालिका वर्ग तथा वरिष्ठ वर्ग की प्रतियोगिताओं में उत्साहजनक भागीदारी रही। सभी विजेताओं को आकर्षक पुरस्कार प्रदान किये गये। डॉ. ममता शर्मा ने डॉ. छंगाणी के शोध एवं साहित्यिक अवदान को विस्तार से रेखांकित कर आने वाली पोढ़ी के लिए प्रेरणा का स्त्रोत बताया।

देवांशी जैन प्रथम

उदयपुर (वि.)। गुजरात के कर्नावती विश्वविद्यालय में गत दिनों आयोजित यूथ पालियामेंट ऑफ इंडिया-2021 में 'नई शिक्षा नीति-2020' पर अपने तथ्यों व तर्कों की दमदार प्रस्तुति देकर देवांशी जैन ने प्रथम स्थान हासिल किया। कर्नावती विश्वविद्यालय के स्कूल ऑफ लॉ की छात्रा देवांशी ने कहा कि नई शिक्षा नीति बरसों से जड़ जमा चुकी शिक्षा पद्धति की खामियों को खत्म करने का साहस करती है। इसके माध्यम से बच्चे आत्मनिर्भर बनेंगे। नौकरी देने वाले बनेंगे और वे सैवेधानिक मूल्यों के सच्चे वाहक भी बन सकेंगे।

आओ, भ्रष्टाचार हटायें

- लक्षण बोलिया -

भ्रष्टाचार विरोधी दिवस पर
खाकी वर्दी- सफेद कालर वाले
रिश्वत नहीं लेने की शपथ लेने
बापू की मूरत के सामने खड़े थे

तभी अघानक

कुछ ठेकेदार- दलाल- नेता
ईमानदारी की शपथ लेने आगे
उन्हें देख आयोजक तिलमिला

ऊंची आवाज ने चिल्लाए-
बिन बुलाए आप कैसे आगे ?
यहां चपरासी- अफसार- कर्मचारी है
सबकी ईमानदारी के प्रति वफादारी है

लेकिन आप ?

आप लोग तो सत्ता के व्यापारी हो
योजगार - तबादले बेचते हो
निर्वाचितों को मड़ी में खटीदते हो
मोटा लेकर पद - टिकट देते हो
नौकरी परीक्षा के पेपर बेचते हो
मिल कर जनता को लूटते हो

फिर आप लोग

ईमानदारी की शपथ लेकर
महात्मा गांधी से छल वर्यों करते हो ?
अपमान से आया पसीना पोछते हुए

नेता-दलाल-ठेकेदार झल्लाए
फिर मिल कर सब एक साथ
उनसे भी ऊंची आवाज में चिल्लाए

कोट- कपड़े- वर्दी वालों सब सुनलो !
तो क्या तुम सब दूध से धूले हो ?

उजले -धुले-पाक- साफ हो ?
मत खुलवाओ तुम्हारी पोल हमसे
जानाना चाहोगे तुम क्या करते हो ?

तनखावा हजरी की लेते हो
मोटा लेकर ही फाईलें ढलाते हो
गायब करके खुद ही ढूँढ लेते हो

हमारे काम तुम नहीं करताए हो ?
हमारी दलाली से ऐश नहीं करते हो ?
अपनी बिधिया उड़ाती देख वे घबराए

उन्हें धूप रहने का इशारा करते हुए

आयोजक बोले --

अरे हां हां तो सभी एक हैं
आओ हम मिल कर
भ्रष्टाचार नहीं करने की शपथ लें
बैंगानी को ईमानदारी से हटाएं

भारत से भ्रष्टाचार भगाएं।

नैवेद्य अग्रवाल 'यंग एंटरप्रेनर' से सम्मानित

उदयपुर (वि.)। भारत के सबसे तेज़ी से बढ़ते स्टार्ट-अप्स में से एक, रुनाया ने अपने आधुनिक व्यापार मॉडल

के लिए और संसाधन क्षेत्र में परिवर्तन लाने के उपलक्ष्य में दो विशिष्ट सम्मान जीते हैं।

रुनाया के सह-संस्थापक, नैवेद्य अग्रवाल ने बिजनेसवर्ल्ड बीडब्ल्यू के युवा उद्यमी पुरस्कार 2021 को जीता है और कंपनी को वर्ल्ड स्टर्नेबिलिटी कंग्रेस द्वारा आयोजित, ग्लोबल स्टर्नेबिलिटी लीडरशिप अवार्ड्स के इस वर्ष के संस्करण में 'स्टर्नेबल बिजनेस ऑफ द ईयर' के रूप में सम्मानित किया गया। नैवेद्य अग्रवाल ने कहा कि ये पुरस्कार रुनाया के संसाधन उद्योग में बदलाव लाने के दृष्टिकोण को दर्शाता है।

हार्दिक बधाई एवं शुभकामनाएं

22 नवम्बर को उदयपुर में श्री सुभाषचन्द्र-स्कूमणीदेवी नवलाया की शादी की 50वीं सालगिरह पर विज्ञान समिति में आयोजित समारोह में रंजना-डॉ.

तुक्तक एवं शब्दांक अर्थाक भानावत, वर्द्धमान मेहता के साथ।

28 नवम्बर को भीण्डर में सुरेशकुमार-सुमित्रा नागोरी के सुपत्र रौनक का विवाह धरियावाद निवासी सुरेन्द्रकुमार-हंसा भानावत की सुपुत्री प्रज्ञा के साथ सम्पन्न हुआ।

28 नवम्बर को बड़ीसादड़ी निवासी अमृतलाल-गुणबाला कण्ठालिया के सुपत्र शुभम का विवाह छोटीसादड़ी निवासी जसवन्त-गुणबाला की सुपुत्री रानू के साथ सम्पन्न हुआ।

01 दिसंबर को उदयपुर निवासी विजयसिंह-विदुला पंवार के सुपत्र अंशुमानसिंह का विवाह बूंदी निवासी पूरणसिंह-दुर्गशंकर खींची की सुपुत्री सुरभिकंवर के साथ सम्पन्न हुआ।

11 दिसंबर को उदयपुर निवासी गिरीश-कौशल्या माहेश्वरी के सुपत्र समिल का शुभ विवाह भीलवाड़ा निवासी अनिल-संगीता नुवाल की सुपुत्री शिवांगी के साथ सम्पन्न हुआ।

निराश्रित बालकों के लिए केरियर काउन्सिलिंग

उदयपुर (ह.सं.)। जिले के 21 निराश्रित बालग्रहों में 14 से 17 वर्ष तक आयुर्वर्ग के 120 बालक-बालिकाओं को केरियर सम्बन्धी काउन्सिलिंग जिला बालकल्याण समिति द्वारा दी गई। शिवर वे डॉ. लालाराम जाट, डॉ. प्रिंस, डॉ. अंकित त्रिवेदी, ध्रुवकुमार कविया, नारायण सेवा के अध्यक्ष प्रशास्त्र अग्रवाल तथा संजय दवे ने बच्चों को केरियर संवारने की जानकारी एवं प्रेरणा दी।

कला-समझ की कुलबुलाहट

- राजेश गोदवाले -

सांस्कृतिक विकास के खातों से स्वविकास के खाते भरे जाने लगे, हरी दूब की तरह प्यारे इन वैविध्य कला-रूपों का अद्भुत संसार जिसमें स्वभलोक के कई दृश्य खुलते थे अकादमियों, संस्कृत प्रभागों के रंग-बिरंगी ब्रोशरों में कैद हो गए। और इन रंगीन कथाओं की रंगीनियां सिमट गईं। अब यह चर्चा निहायत अर्थहीन है कि चिकारा लेकर गाने वाला देवार या खड़े साज की परम्परा के अवशेषों को जोड़ने की कोशिश में लगा परम्परिक साधक लोक की परिभाषा में खरा क्यों नहीं उत्तरता? समाज

के सामने आज वही कला लोककला है जिसकी सूचना अकादमिक जलसों की सूची में हो या फिर तथाकथित संस्कृति के स्वयंभू अगुवाओं की अपनी बनाई लिस्ट में अथवा सज-संवर कर लोक-संस्कृति के आयोजनों में अपनी स्थूलकाय उपस्थिति दर्शाने-वाले कला शून्य लोगों के कथित कला विवेक में।

यह कितना विचित्र है कि कला-रूपों में फैली अप-संस्कृति लगातार बढ़ रही है और राजनीति और प्रशासन में आईएएस मर्मज्ञों की फौज कुलबुला रही है जो समवेतरूप से कलाओं को सरकारी फाईल बनाने पर अपनी पूरी ईमानदारी से मुस्तैद है।

किसी भी समाज की तात्कालिक परिस्थितियों के पृष्ठ बांधने हों तो उस समय की कला के रंग-स्वर-शब्दों को पढ़ना चाहिये। यह कितना विचित्र है कि कला-रूपों में फैली यह

अप-संस्कृति लगातार बढ़ रही है और राजनीति और प्रशासन में आईएएस मर्मज्ञों की फौज कुलबुला रही है जो समवेतरूप से कलाओं को

माध्यम ही हैं जो कला की दुनिया में उतारकर भविष्य की दिशा खड़ा कर देते हैं।

रेडिमेड लोक-संस्कृति का रूप सामने होता है। आज लोक सलाहकारों की ही इतनी नस्ल तैयार हो गई है कि असल-नकल में फर्क बड़ी पैचीदी गुत्थी बन गई है। एक ग्रामीण कलाकार जीवनभर अपनी कला को दुलारता है बिना समझौतों के जबकि उसे पता ही नहीं चलता कि कोई उसकी कला की आड़ में अपनी सेहत ठीक कर रहा है। कला में गड़बड़ियां हो रही हैं। यह एक

चिन्ता का विषय तो बनता है पर दुख इस बात का अधिक है कि कलाओं की विकृत समानान्तर धारा फैल रही है और उसे ही मूल धारा मान लिया गया है।

मर की जीने वालों.....

(पृष्ठ तीन का शेष)

ठाकुर सा. की बात भी नहीं मानने जैसी नहीं थी पर माना तो मृत अवस्था में पड़ा सबको दिखाई दे रहा था। लगभग तीन घण्टे बाद अचानक माना हिला और जी उठा। पूछने पर उसने बताया कि कोई आया और डण्डे मारकर उसे ले गया पर जब उसका नाम वहां नहीं पाया गया तो डण्डे मारकर कोई उन्हें वापस छोड़ गया।

इस घटना के बाद माना पांच बरस और जिया। यहां के समाजसेवी शिक्षक मगनलाल खण्डेलवाल ने बताया कि लगभग 90 बरस की उम्र में माना की मृत्यु हुई। वह बड़ा अच्छा कलाकार था। खासकर होली के दिनों में जब वह समूह रूप में गैर खेलता तो अपनी कमर में घुघेरे बांधता था। उसे मरे पन्द्रह बरस होने आये। ठाकुर सा. हनुमानजी के बड़े भक्त थे और कई विद्याओं के जानकार थे।

यहीं पूनाजी ने बताया कि उनके पिता जगाजी ने एक रात दस बजे अपनी देह छोड़ी तब वे खेत पर थे। जब उन्हें यह सूचना मिली तो रोते हुए घर आये। सगे समाधियों को बुलाया गया किन्तु रात को एन बारह बजे जीवित हो उठे। उन्होंने पूनाजी को किससे क्या लेना, किसको क्या देना, किससे रिश्तानाता रखना, ना रखना, इस सबकी समझाइश दी। चार बजे उन्होंने हलुवा खाने को कहा तो उन्हें हलुवा खिलाया गया और अग्राम से सुलाया गया। सुबह देखा तो वे मरे हुए पाये गये। ऐसा लगा जैसे वे हलुआ खाने और सीख देने के लिए ही जीवित हुए और यह काम कर चलते बने।

लालचन्दजी माली के पिता धर्माजी के दादा फत्ताजी ने जीवित समाधि ली। फत्ताजी ने अपने गांव के लोगों को ही नहीं, पास के 5 गांवों के लोगों को बुलवाया। सबसे रामासामी की और कहा कि मेरे मरने पर कोई रोयेगा नहीं। मुझे तरगटों (अर्थी) पर भी मत ले जाना। यह कह सबके सामने उन्होंने समाधि ले ली। समाधि देकर जब लोग लौट रहे थे तो रास्ते में मिले लोगों ने पूछा कि कौन मर गया? उत्तर मिला कि फत्ताबा ने जीवित समाधि ली।

इस पर वे बोले- 'कहां ली समाधि! पांच मिनट पहले तो वे हमसे मिले हैं।' किसी ने कहा- 'फत्ताबा को मैंने अभी छोड़ा।' किसी ने कहा- 'उनके साथ अभी-अभी चिलम पीकर आया हूं।' ऐसे एक नहीं, अठारह व्यक्ति मिले जो फत्ताजी के साथ बातचीत सत्संग अथवा चिलम तमाखू में शामिल रहे। ऐसे करामाती और कबड़ी थे फत्ताबा! और गांव के मगनलालजी खण्डेलवाल ने मुझे और भी अनेक

लोगों से मिलाया। इन्हीं के साथ मैं गरसिया जनजाति की बस्तियों में घूमा और 'कुंवारे देश के आदिवासी' पुस्तक लिखी। उनसे अभी भी मेरा सम्पर्क है।

सोजत तहसील के रेंदड़ी गांव के आसकरण लखावत अपने मकान के लिए ईंटों का ट्रैक्टर भरवा रहे थे कि उन्होंने हवा का एक तेज झाँकों का महसूस किया और वे वहां लुढ़क गये। मजदूरों की निगाह उन पर पड़ी तो वे मरे पाये गये। रोना-धोना मच गया। गांव के लोग इकट्ठे हुए और दाहिन्याकारी की गई।

उन्हें शमशान ले जाने ही वाले थे कि यकायक लाश ने करवट ली। देखते-देखते आंखें खोली। पूछा तो बताया, 'मैं तो यमदूतों के पास पहुंच गया था। वहां एक तगड़े से आदमी ने कहा- 'अरे यहां कहां इस आसकरण को ले आये।' बिजलियावास वाला आसकरण लाना था।' बिजलियावास रेंदड़ी के पास का ही गांव है। थोड़ी ही देर में समाचार आ गये कि वहां के 95 वर्षीय आसकरण आशिया चल बसे हैं। यहां के रणछोड़सिंह आशिया ने भारतीय लोककला मण्डल में मुझे बताया कि चालीस वर्ष पुरानी यह घटना आसपास के इलाके में आज भी लोगों की जबान पर चढ़ी हुई है। श्री आशिया कलामण्डल संग्रहालय के इन्वार्ज रहे। वर्षों पूर्व उनका निधन हो गया।

गंगरार तहसील के गांव सांवता बोलों का, की अम्बाबाई प्रसवोपरान्त इन्हीं दुबली हो गई कि कुछ दिनों बाद उसका प्राणांत हो गया। लगभग तीन घण्टे पश्चात जब उसे शमशान ले जाने ही वाले थे कि प्राणों का संचार हुआ। इससे वहां एकत्रित सभी लोग असमंजस में पड़ गये। पूछने पर अम्बाबाई ने बताया, 'वह सरग में एक ऐसी जगह पहुंच गई जहां भगवान की आरती हो रही थी।

उस आरती में उसके पुरुखे भी सम्मिलित थे। वहीं उसके दादा-श्वसुर दामालालजी माफीदार मिले जिन्होंने अम्बाबाई को देख आशर्य किया और कहा कि बेटी तू यहां कैसे! तुम्हारी सास तो घर में बीमार है। यदि वह मर गई तो लोग तुझे क्या कहेंगे? इन्होंने सुनते ही अम्बाबाई मन्दिर के चबूतरे से कूदी और इधर उसकी लाश उछल पड़ी। अम्बाबाई के सुपुत्र डॉ. एम. एल. दशोरा ने बताया कि यह घटना सन् 1936 की है। तब उनकी मां उन्नीस वर्ष की थी। उनके घर तो वह पचास बरस तक जीवित रही।

उदयपुर के डेनिश डिसोजा के साथ भी ऐसी ही घटना सन् 1958 में सोलह वर्ष की उम्र में घटी जब पत्थर काटने की एक मशीन बनाई। बरसात के दिन की एक घटना सुनाते हुए डेनिश ने कहा- 'जब मैं मशीन चालू करने गया तो

अप-संस्कृति लगातार बढ़ रही है और राजनीति और प्रशासन में आईएएस मर्मज्ञों की फौज कुलबुला रही है जो समवेतरूप से कलाओं को

सरकारी फाईल बनाने पर अपनी पूरी ईमानदारी से मुस्तैद है।

पुस्तकों के अलावा अगर कोई सहजता से दे सकता है तो जीव-जगत से सम्बद्ध ये कला बिजली के करंट से मेरे हाथ मीटर के चिपक गये। मैं जोर-जोर से चिल्लाया तब तीसरी मंजिल से मदनलाल व्यास वहां आये। मुझे देखते ही उन्होंने आयुर्वेद सेवाश्रम के संस्थापक वैद्य अमृतलालजी को आवाज दी। वैद्यजी दौड़े-दौड़े आये तब तक मेरे प्राण जा चुके थे। आंखें फिर गई थीं और जीभ बाहर निकली हुई थी। बिजली की तरह यह घटना लोगों में फैल गई। देखते-देखते वहां खासी भीड़ इकट्ठी हो गई। इन्हें मैंने हल्की सी करवट ली जैसे मेरी ऊँच उड़ी हो। मुझे देख लोगों के आशर्य का ठिकाना नहीं रहा।'

डेनिश ने बताया कि मैं कहां चला गया, मुझे याद नहीं रहा पर लगा जैसे मैं हवा में तैरता हुआ बहुत दूर निकल गया। रास्ते में मैंने फलों से लदे ऐसे खूबसूरत पेड़ देखे कि आज तक नहीं देख पाया। ऐसे-ऐसे फूलों के बन देखे कि कुछ कहा नहीं जा सकता। श्री डेनिश कला मण्डल में हर काम में उस्ताद रहे। पिछले दिनों ही 30 जून 2021 को मैंने उन्होंने मिलते इस घटना का जिक्र किया तो वे उस काल के अनेकों की स्मृतियों को उकेरते रहे।

बीकानेर में उदय नागोरी ने बताया कि वहां जेठमल शर्मा का बीजली एक्सीटेंट हो गया तब उन्हें अस्पताल ले जाया गया जहां वे मृत घोषित कर दिये गये। घर लाकर दाहिन्या की तैयारियां होने लगी। लगभग तीन घण्टे बाद वे पुनः जीवित हो उठे। शर्माजी ने बताया कि दो आदमी उन्हें पकड़कर ले गये।

रास्ते में उन्होंने पीने को पानी और खाने को फल मांगे पर उन्हें कुछ नहीं दिया गया और एक बड़े हॉल में ले गये जहां बारह-तेरह फीट का एक व्यक्ति था। उसने पर्चे खोले और हाथ से इशारा किया कि पर्चों में इस

રાજસ્થાની લોકકલાઓં કા સર્વેક્ષણ (૨)

- ડૉ. મહેન્દ્ર ભાનાવત -

હંગરી સે શ્રી વીગ કા આગમન :

રોડેલ્ફ વીગ હંગરી કે સુપ્રસિદ્ધ લોકસંગીતજ્ઞ તથા કલાવિદ હું। યુનેસ્કો કી ઓર સે ભારત સરકાર કે શિક્ષા મંત્રાલય તથા સંગીત નાટક અકાદમી કે સહયોગ સે શ્રી વીગ ને ભારતીય ઘુમકકડ જાતિયોં કે લોકસંગીત પર વિશેષ અધ્યયન કરને હેતુ સર્વપ્રથમ ભારતીય લોકકલા મણ્ડલ, ઉદયપુર કો અપના અધ્યયન ક્ષેત્ર ચુના। વીગ કો સાથ લેકર મેં તથા કેસરિસિંહ આડા લગભગ 10 દિન તક બણજારા, કાલબેલિયા, ગાડોલિયા લુહાર, ઢોલી, હરિજન, ભીલ આદિ જાતિયોં કે લોકસંગીત પર અધ્યયન કરતે રહે। ઉદયપુર મેં વીગ સૂરજપોલ સ્થિત હોટલ અસ્પરા મેં ઠહરે જહાં હમને ઉન્હેં અસ્પરા કા અર્થ બતાયા તબ વે યહી કહ હંસતે-મુસ્કરાતે રહે- ‘હોટલ અસ્પરા ઇજ વિડાઉટ અસ્પરા’!

31 અગસ્ટ 1967 કો ઉનકે સમ્માન મેં કલાર્મંડલ કે કટપુતલી પ્રેક્ષાલય મેં સાંચ 6 બજે એક ગોષ્ઠી આયોજિત કી ગઈ। ઇસમેં ઉન્હોને અનેક ઉદ્ધરણો દ્વારા યહ સિદ્ધ કિયા કી યુરોપીય ઘુમકકડ જાતિયોં કો મૂલ ઉદ્ભબ ભારત રહા હૈ તથા દોનોં કે લોકસંગીત મેં ભી અધિકાધિક સાપ્તા પાઈ જાતી હૈ। શ્રી વીગ કા લોકસંગીત કા શોધ સર્વેક્ષણ કાર્ય ઇસ પ્રકાર રહા –

(ક) 22 અગસ્ટ 1967, મુલાલાર્ઝ (ઉદયપુર) કાલબેલિયોં કે નિમાંકિત ગીતોં કા અધ્યયન કિયા ગયા

(1) જૈપરિયા રો લેરિયો લાવ રે રસિયા
(2) બુગલા ઢાણા સુ તડુજાંએ રે
(3) કણી રે ખુદાયા કુવા વાવડી રે પણિયારી જી એ લો

(4) ઈડોણી રે, ઈડોણી રે કારણ
(5) ચાલોની બદ્રીજી મારવાડું ચાલાં
(6) લાર લેરિયા વાલી યા તો જીણા ઘૂંઘટ વાલી
(7) લેરી જીવડા રે છીના રે જીવા રે તાલા તોડું દે

(8) સુહુજા સુન્ના સુહુજા લાલ પંલગ પર સૂજા...
(9) કેસરિયાં આપાં ચાલાંની

(10) માન સંક્રયા રે
(11) રેગી રે વાગાં રી કોયલાં કારણ્યો રે સંક્રયા
(12) કાજલિયો કાડે ને કેને નરકાયા રે

ગાયિકાએં થોં- ગલકી (18 વર્ષ), સંજ્ઞા (20 વર્ષ), ગલકી (25 વર્ષ), સંગણારી (40 વર્ષ), ચંદા (17 વર્ષ)। ઇનકે સાથ ગણેશ (40 વર્ષ) કા પૂર્ણી વાદન ભી સુના ગયા। ગીતોં કે સાથ થાલી તથા ઢોલ બજાયા ગયા।

(ખ) 24 અગસ્ટ 1967 કો રાત્રિ કો 8 સે 11 બજે, ઠકરબાપા કોલોની ઉદયપુર કે હરિજનોને નિમલિખિત ભજનોં કા અધ્યયન કિયા ગયા-

(1) મીરા જનમી મેડેટે રાણોજો ચિતોડુ
(2) ખમ્મા ખમ્મા હો અજમાલજી રા કંબરા
(3) હાં સાંબરિયો ગિરધારી મેરા રામજી ઓ
(4) હાં ઊંડા-ઊંડા કુવા અટગ જલ ભરિયા
(5) પેલે ગણપત પૂજ કે
(6) માઈજો માને લાગે હવે કો બાણ
(7) મેં તો પાણ્ય પંડું તોરે જોગી
(8) અરે ઓ મુરલી વાલે, નાગ કો નથને વાલે
(9) મેરી લાજ રખો ગિરધારી

ઇનમેં સે પ્રથમ ચાર ભજન કવરબાઈ (50 વર્ષ), ગંગાબાઈ (60 વર્ષ), ફૂલીબાઈ (40 વર્ષ), હગામીબાઈ (35 વર્ષ) તથા શેષ પાઁચ

ભજન રોશનલાલ (27 વર્ષ), ચન્દ્રકાંત (20 વર્ષ) તથા રોડીલાલ (20 વર્ષ) સે રેકાર્ડિંગ કિયે ગયે। ઇન ભજનોં કે સાથ નિસાણ, ચિપરા, તાલ તથા ઢોલક નામક વાદ્યોને સંગત કી.

(ગ) 26 અગસ્ટ 1967 કો અપરાન્ધ 1 સે 4 બજે અંબેરી ગાંબ (ઉદયપુર સે 6 મીલ ઉત્તર) કી ભીલ મહિલાઓં સે નિમાંકિત ગીત અધ્યયન કે વિષય બને-

(1) ચાલો રા ગજાનંદ માલીડુ રે ચાલાં
(2) બના થારે દાદાજી ઓ બાગ હલ્યાયો
(3) છગન બાગ મેં બાગ બગીચા
(4) યો તો રો દાડો વનાજી હું કીદો
(5) છાને છાને ખડકી ખોલ છોટા દેવરિયા
(6) લેબ લેંબા લેંબોલી
(7) ડોડી રે દરવાજે ભગતણ નાચે રા
(8) મ્હારા બાઈસા તો સાસરિયે સાલ્યા એ
(9) ગંગા વો રાઈ ને કેવાં બોલે
(10) દેબારી રે દરવાજે યા હેંડો ડોલર ઘાલી
(11) મ્હારે કવો ચાક્યો હૈ, બેનોઈ રે કવો ચાંકણો હૈ।

ગાયિકાઓં મેં ધનકી (13 વર્ષ), નાનકી (14 વર્ષ), ખુમાણી (16 વર્ષ), લાલી (15 વર્ષ) તથા નાથી (50 વર્ષ) થોં।

ઇસી દિન રાત્રિ 7 સે 8 બજે તક ગાંધી ગ્રાઉન્ડ ઉદયપુર કે પાસ બણજારોં સે જો ગીત રેકાર્ડિંગ કિયે ગયે વે પ્રકાર થે-

(1) હાં લેરિયો મતી ઓડે સુગન આવે લેરયા કી
(2) ખરી દોપરિયાં તો દરબાર ચેદે
(3) સાત સામર્યા બાબા કેસરિયો
(4) હરરર-હરરર છોરી
(5) છલા બારા કા બજાર મેં રે
(6) ગોરી પાંચ બજાં પણ જાતી
(7) હાય પ્રીત કરણ એસી કરણા

ગાયિકાએં થોં- ભરી (50 વર્ષ), માની (35 વર્ષ), ઝૂમા (10 વર્ષ), જાની (12 વર્ષ), શાંતા (15 વર્ષ) તથા ગાયક થે- ખેમરાજ (25 વર્ષ), માંગિલાલ (20 વર્ષ), નાથુ (15 વર્ષ), ગોમા (20 વર્ષ)। વાદ્યોને તાલ, મજીરા, નગાડી તથા વીણા રહે।

(ચ) 28 અગસ્ટ 1967 કો સંધ્યા 4 સે 6 બજે બડ્ગાંબ (ઉદયપુર સે 4 મીલ ઉત્તર) સે મીઠુનાથ (45 વર્ષ) તથા ગુલાબનાથ (40 વર્ષ) નામક કાલબેલિયા સે જિન ગીતોં કા અધ્યયન કિયા ગયા વે ઇસ પ્રકાર થે-

(1) દેખ તોરે સંસાર કી હાલત (બાંસુરી તથા ડુગુંગી વાદન કા ગીત)
(2) પૂર્ણી વાદન : ગીત-ઇડોણી, પણિહારી તથા રણમલિયો।
(3) કાંદા ખાગી મૂલા ખાગી।
(4) ઉમપુરી લાલ પરી।

(છ) 31 અગસ્ટ 1967 કો દિન કો 11 સે 12 બજે ભારતીય લોકકલા મંડલ કી લોકગીત ગાયિકાએં શ્રીમતી જાનકીબાઈ (45 વર્ષ) તથા નારાયણિબાઈ (35 વર્ષ) સે નિમાંકિત ગીતોં કા રેકાર્ડિંગ કિયા ગયા વે

(1) દૂદ દૂદાલા ઓ ગણપત સંંડ સંંડાલા
(2) મ્હારો નામ પેમા પતલી
(3) ઊઠો-ઊઠો ઓ ભાવજ
(4) મ્હારા બાઈસા ઓ ડોડી નજરાં કરી જ્ઞાંકો
(5) ઢોલા આપ રંગાઈ દો પોમચો જી
(6) હાં બાઈસા રા વીરા, હાં નગરી રા વીરા
(7) બનો મ્હાને પ્યારો લાગે સા

(8) આગે જાઈ ને પાછા નાલિયા

ઇસી દિન યહાઁ કે પ્રદર્શન વિભાગ કે ઇન્ચાર્જ સંપતકુમાર શર્મા સે દીપચન્દી, ત્રિતાલ, રૂપક તથા જ્ઞપતાલ કી તાતોનો કા અધ્યયન કિયા ગયા।

(જ) 1 સિતમ્બર 1967 કો પ્રાત: 10 સે 12 બજે કલાર્મંડલ કી લોકગીત ગાયકોનો સે વિવિધ લોકગીતોનો કા અધ્યયન કિયા ગયા। લોકગીત થે-

(1) આજો પનામારુ મારે રાતીજરો મજોલો લેતા આજો
(2) થે તો પીવો મ્હારા ચતર સુજાન
(3) લાલર લેદો ની બાદીલા મ્હાને હરિયા ડાબર કી
(4) હાં થીમો મદરો ચાલ રે વાયરિયા
(5) ગુલાબી સાડી ગોરા સા મુખડા પે પ્યારી લાગે રા
(6) હાથા માઈ ચંટી ને પાવાં રમદ્દોલ
(7) થે તો જાઈ બેદ્યા પનામારુ ચાચરી જ